

Rozdział 8

Edukacja o Holokauście, totalitaryzmach i ludobójstwach jako wyzwanie dla nauk o bezpieczeństwie

Education about the Holocaust, totalitarianisms and genocide as a challenge to security sciences

The issue of the Holocaust has become an important content of extensive scientific research and educational activities. The subject is present in various disciplines such as history, sociology, literary studies, cultural studies and political science. As a part of social sciences security sciences deal with contemporary problems existing in local communities, countries and the global space. Genocide as an implication of radical ideologies, political extremisms and religious fundamentalism is not common in the modern world. However, political extremisms, religious fundamentalism, terrorism and international organized crime are the main sources of threats now, and conclusions drawn from the Holocaust may be important for understanding the phenomenon of contemporary threats. That is why, it is important to include elements of Holocaust education in security sciences. All the more so because, despite the institutionalization of peace and security actions, the world is not able to free itself from genocidal practices. In the educational process implemented in the discipline of security sciences, these issues may be included in the area of knowledge, skills and competences. Education about the Holocaust should, in particular, be included in such fields as national security, internal security compatible with the knowledge of contemporary political systems, competences of state power and internal, foreign and military policy.

Keywords: *Holocaust education, totalitarianisms, genocide, security sciences*

Weźcie nowoczesne, potężne narzędzia działania, sztukę nowoczesnego, naukowego zarządzania, nowoczesne dążenie do zaprowadzenia racjonalnego, niezawodnego ładu w ludzkim bytowaniu, dajcie to wszystko do ręki bezwzględny i zasobnym mocom i macie wszystkie komponenty tego żywego nawozu, na którym rozkwita szczególny rodzaj nowoczesnej zbrodni: masowy mord popełniający w imię doskonalenia świata

Zygmunt Bauman, Holokaust: pięćdziesiąt lat później

Adorno i aporetyczna ironia

Theodor Adorno porzucił w 1945 roku swą kompozytorską twórczość twierdząc, że po Auschwitz nie można już uprawiać sztuki. W 1949 r. w artykule *Krytyka kultury a społeczeństwo* stwierdził, że pisarstwo po Auschwitz potrzebuje pokonania radykalnej przepaści między znaczącym a znaczącym¹. Myślenie Adorno nie obejmuje jednak samego aktu pisania poezji, ale całość napięcia między estetyką a etyką Zachodu. „Niewyraźalność” Holokaustu jest bowiem niemożliwa w obliczu faktu, że wciąż się do niego odnoszą kolejne pokolenia artystów i myślicieli. Problematyka Holokaustu staje się istotną treścią szeroko zakrojonych badań naukowych i działań edukacyjnych, przy czym, „instauruje własne miary czasu, nie pozwala się zredukować do już istniejących (co w pewnym sensie skazuje go na rolę zjawiska nieuchwytnego z perspektywy niektórych „okrzepłych” dyscyplin naukowych i metodologii); [...] prowadzi do redeskrypcji i dyslokacji granic [...]”², co nie stoi w sprzeczności z faktem, że pozostaje zawsze subiektywną reprezentacją utworzoną z czytelnych kodów kulturowych³. Adorno rzucił wyzwanie, które jest istotne dla poszukiwań bezpieczeństwa w wielobiegunowym świecie, nakazał przemysłać źródła współczesnych zagrożeń, by nie tylko wyciągnąć wnioski z Holokaustu, ale żyć i myśleć tak, aby ponownie nie doszło do Auschwitz, bowiem świat posiada wszelkie możliwe środki i nieustający potencjał jego nawrotu⁴.

¹ A.V. Nosthoff, *Barbarism: Notes on the Thought of Theodor W. Adorno*, “Critical Legal Thinking. Law and the Political”, 15 October 2014, <http://criticallegalthinking.com/2014/10/15/barbarism-notes-thought-theodor-w-adorno/>, (data dostępu: 15.12.2019).

² A. Ubortowska, *Świadek – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2002, s. 13.

³ A. Richardson, *The Ethical Limitations of Holocaust Literary Representation*, „Borders and Boundaries” Summer 2005, eSharp Issue 5, https://www.gla.ac.uk/media/Media_41171_smxx.pdf, (data dostępu: 12.12.2019)

⁴ Zwolennikami tej tezy są m.in.: Hannah Arendt, Alan Milchman i Alan Rosenberg, Zygmunt Bauman, Richard Rubenstein, Ma ona ścisły związek z postrzeganiem Holokaustu jako cezury dla nowoczesności (Rubenstein mówi o kulturowej śmierci Boga [*cultural event*], zob. Richard Rubenstein, *After Auschwitz. History, Theology, and Contemporary Judaism*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1992, s. 294) i nowych wojen, w tym także współczesnych ekstremizmów i fundamentalizmów, w ich obsesji nowego ładu i uporządkowanej według określonych kryteriów rzeczywistości.

Ekstremizmy. Współczesność. Fakty

Ludobójcze praktyki we współczesnym świecie nie są aberracją. Wiele mechanizmów, które doprowadziły do Zagłady funkcjonuje, chociaż w zmienionych warunkach politycznych, kulturowych, ekonomicznych i mentalnych; zwłaszcza ekstremizmy polityczne, których treści ideologiczne oparte są na obawach, uprzedzeniach, fałszywych sądach i utracie zdolności oceny. Jak konstatuje Lech M. Nijakowski: masakra jest dzieckiem cywilizacji⁵. Tym bardziej, że, co podkreśla Zygmunt Bauman, „żaden z przepisów cywilizacyjnych na uszlachetnienie moralne stosunków międzyludzkich nie okazał się skutecznym na tyle, by rozładować potencjał zła zawarty w wynalazku jakim jest świat nowoczesny”⁶.

Korzeni współczesnego ludobójstwa można doszukiwać się w odrodzeniu agresywnego nacjonalizmu, na przełomie XIX i XX w. W czasie „wyscigu o Afrykę” w Niemieckiej Afryce Południowo-Zachodniej wojska Cesarstwa Niemieckiego dokonały całkowitego wyniszczenia afrykańskich plemion Herero i Namaqua⁷. Nieco później, w czasie Wielkiej Wojny, w swych dążeniach do ukonstytuowania państwa jednolitego pod względem narodowościowym, Ruch Młodo Turków na terenach Imperium Osmańskiego doprowadził do wymordowania ponad miliona chrześcijańskiej społeczności Ormian, kilkuset tysięcy Asyryjczyków i kilkuset tysięcy Greków Pontyjskich⁸. W latach 30-tych XX w. do masowych zbrodni w ramach czystek etnicznych i ideologicznych dochodziło na terenie ZSRR⁹. Na przełomie 1937-1938 r. ludobójcze praktyki miały miejsce

⁵ L.M. Nijakowski, *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destruktywności*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2018, s. 72.

⁶ Z. Bauman, *O nowoczesności TEJ Zagłady – raz jeszcze*, „Kultura Współczesna. Teoria – Interpretacje – Krytyka” 1993, nr 2, s. 118, https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/17_zygmunt_bauman_-_o_nowoczesnosci_tej_zaglad.pdf, (data dostępu: 10.11.2019).

⁷ W 1985 podkomisja praw człowieka ONZ w Raporcie Whitakera uznała eksterminację afrykańskich plemion Herero i Namaqua za pierwsze ludobójstwo w XX w. Z perspektywy bezpieczeństwa przyczyna konfliktu w Afryce Południowo-Wschodniej tkwiła w różnicy potencjału cywilizacyjno-kulturowego, prowadzącej do „walki ras”. Zob. szerzej na ten temat: D. Olusoga, C. W. Erichsen, *Zbrodnia Kajzera*, tłum. P. Tarczyński, Wydawnictwo Wielka Litera, Warszawa 2012.

⁸ Zadziałał tu schemat „absolutnego wykluczenia kulturowego”. Zob. na ten temat: G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Wydawnictwo Fronda, Warszawa 2005.

⁹ Twórca definicji ludobójstwa Rafael Lemkin uznał w 1953 r. wielki głód na Ukrainie za klasyczny przykład zbrodni wyczerpującej znamiona ludobójstwa. W styczniu 2013 r.

również na kontynencie azjatyckim, gdzie dążąca do ekspansji w regionie Cesarska Armia Japońska, dowodzona przez generała Iwane Matsui, dokonała masakry ludności cywilnej i jeńców wojennych w Nankinie, ówczesnej stolicy Republiki Chińskiej. Podobnych zbrodni dokonywano również w innych częściach Chin, w Południowo-Wschodniej Azji i na Pacyfiku. W najbardziej spektakularny sposób politykę czystości rasowej rozwinęły nazistowskie Niemcy, w ramach eliminacji „życia niewartego życia”, dokonując planowanego masowego zabijania chorych i niepełnosprawnych pacjentów szpitali i zakładów psychiatrycznych oraz placówek opiekuńczych. *Dekret z 14 lipca 1933 r. o zapobieganiu wydawania potomstwa obciążonego dziedzicznie* zezwalał również na sterylizację osób obciążonych wysokim ryzykiem wydania potomstwa szkodliwego dla Rzeszy za sprawą takich chorób jak: „wrodzony debilizm”, epilepsja, schizofrenia, zespół ślepoty i głuchoty, wady fizyczne i alkoholizm. Uznawano także przestępców, prostytutki, homoseksualistów i ludzi niezaradnych życiowo za „element społecznie zbędny”. Jako niepożądanych w państwie niemieckim uznano też Świadków Jehowy i Badaczy Pisma Świętego, którzy stanowili w nazistowskiej Rzeszy pierwszą grupę dyskryminowaną z powodów religijnych.

Masowa eksterminacja Żydów z całej okupowanej przez nazistów Europy – Holokaust – realizowana była w ciągu zaledwie kilkunastu miesięcy, ale projekt eksterminacyjny dojrzewał powoli. Naznaczenie, wykluczenie, izolacja – poprzedzały właściwy akt anihilacji. W Polsce wkrótce po klęsce wrześniowej władze okupacyjne wprowadziły szereg restrykcji uderzających w mniejszość żydowską. Identyfikowano ludność żydowską imperatywem noszenia opasek z gwiazdą Dawida, oznakowano również żydowskie sklepy. W utworzonych dla Żydów dzielnicach zamkniętych – gettach stworzono warunki zagrażające biologicznemu istnieniu. W tym okresie dominowały jeszcze narzędzia ludobójczej poli-

zakwalifikował Wielki Głód na Ukrainie jako zbrodnię ludobójstwa popełnioną przez władze radzieckie na narodzie ukraińskim również Sąd Apelacyjny miasta Kijowa. Zbrodnie na Polakach obywatelach ZSRR dokonane w Związku Radzieckim w okresie wielkiego terroru w latach 1937-1938 w ramach tzw. operacji narodowościowych NKWD są klasyfikowane jako ludobójstwo w przyjętych dwukrotnie przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwałach upamiętniających ofiary zbrodni. Znamiona ludobójstwa nadaje *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 2012 w sprawie hołdu wszystkim zamordowanym i represjonowanym na terenach Związku Radzieckiego w ramach tzw. Operacji Polskiej w latach 1937–1938* (M.P. 2012, poz. 676) także zbrodni katyńskiej.

tyki eksterminacji pośredniej, w późniejszym – systematycznie przeprowadzana bezpośrednia anihilacja w specjalnie utworzonych obozach śmierci. Ostateczne rozwiązanie tak zwanej „kwestii żydowskiej” (*Endlösung*) miało doprowadzić do całkowitego unicestwienia wszystkich Żydów w sensie fizycznym, zniszczenia ich kultury materialnej i duchowej, a także rozdysponowania majątku (kanibalizm ekonomiczny).

Truizmem w historycznym namyśle nad bezpieczeństwem jest już stwierdzenie, że przekleństwem wieku XX stały się totalitaryzmy. Po II wojnie światowej Auschwitz i Kołyma stały się emblematami destrukcyjnych innowacji XX w., jednocześnie otwierając drogę ku nowym ludobójstwom. Niespełna cztery lata (1975-1979) rządów Pol Pot’a i Czerwonych Khmerów w Kambodży, realizacja założeń rewolucji agrarnej, delegalizacja własności prywatnej i ewakuacja miast w ramach budowy nowego społeczeństwa, a także zwalczanie wrogów klasowych¹⁰ doprowadziły do śmierci około jednej czwartej mieszkańców kraju w wyniku głodu, wycieńczenia, tortur i masowych egzekucji. W 1994 r. w ciągu zaledwie 100 dni w środkowo-wschodniej Afryce, w Rwandzie, dawnej posiadłości kolonialnej Niemiec, a następnie protektoracie Belgii¹¹, ekstremiści z plemienia Hutu dokonali aktu ludobójstwa ponad miliona ludzi pochodzenia Tutsi. Mimo obalenia zbrodniczych rządów Hutu i przejęcia władzy przez Tutsi, pamięć ludobójstwa i etniczna nienawiść doprowadziły do kolejnej fali konfliktów zbrojnych¹². W rok po wydarzeniach w afrykańskiej Rwandzie, podczas wojny na obszarze byłej Jugosławii, pogrążonym w kryzysie ekonomicznym, politycznym i kulturowym, doszło do masakry w bośniackiej Srebrenicy, powszechnie uznawanej za największe ludobójstwo w powojennej Europie. Była ona konsekwencją nacjonalistycznych i etniczno-kulturowych napięć powstałych w reakcji na postulaty utworzenia przez Slobodana Miloševića tzw. Wielkiej Serbii.

Wydarzenia, do których doszło w Rwandzie i Jugosławii miały także

¹⁰ Do wrogów klasowych zaliczano przedstawicieli inteligencji, urzędników, uczonych, duchownych oraz wszystkie osoby utrzymujące kontakty z zagranicą. Czystki etniczne przeprowadzano również na mniejszościach narodowych zamieszkujących Kambodżę: Wietnamczykach, Chińczykach, Laotańczykach, Tajach.

¹¹ W 1933 r. Belgia wprowadziła na administrowanych przez siebie terenach karty identyfikacyjne, określające przynależność etniczną.

¹² J. Reginia-Zacharski, *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

istotne znaczenie dla rozwoju uregulowań prawnych dotyczących ludobójstwa. Tym bardziej, że zbrodni ludobójstwa w byłej Jugosławii nie zapobiegły strzegące tzw. strefy bezpieczeństwa oddziały ONZ. Dla osądzenia sprawców zbrodni powołano dwa międzynarodowe trybunały karne *ad hoc*: dla Rwandy i byłej Jugosławii.

Do pierwszego ludobójstwa w XXI w. doszło, głównie na tle rywalizacji ekonomicznej, w afrykańskim Darfur, w zachodniej części Sudanu, zamieszkiwanym przez społeczności afrykańskie i arabskie, w większości wyznawców islamu. Do dziś konflikt sudański jest jednym z niezakończonych konfliktów współczesnego świata¹³.

Mimo instytucjonalizacji działań na rzecz pokoju i bezpieczeństwa, świat nie jest w stanie uwolnić się od okrucieństwa ludobójczych praktyk. By wspomnieć chociażby zbrodnie popełniane w Somalii na ludności cywilnej i dzieciach, zbrodnie w Pakistanie dokonywane w imię religii na ludności chrześcijańskiej, zbrodnicze praktyki zorganizowanych grup przestępczych i gangów narkotykowych w Gwinei Bissau na pograniczu z Senegalem. Ludobójcze praktyki coraz częściej upowszechniają się także wśród fanatyków Państwa Islamskiego, czego przykładem może być eksterminacja na tle religijnym mniejszości jezydzkiej, odłamu ezoterycznego nurtu islamu – suifizmu, uznanej za „czcicieli diabła” w Sindżarze, na północy Iraku.

Zygmunt Bauman podkreśla, że nie ma ciągłości między historią waśni plemiennych, skutkujących praktyką krwawego zabijania, a nowożytną – uzasadnianą konkluzjami naukowymi, politycznymi i społecznymi – „praktyką ogrodniczą tępienia chwastów ludzkich, dla których brak miejsca w łądzie założonym”, ze względu, iż powstały one w socjologicznie odmiennych układach¹⁴.

Wśród zagrożeń bezpieczeństwa współczesnego świata wymienia się ekstremizmy polityczne, fundamentalizmy, terroryzm i zorganizowaną przestępczość. Poszukując przyczyn szczególnego odradzania się ekstremizmów i fundamentalizmów w ostatnim czasie, warto odnieść się do opisanej przez Baumana „praktyki tępienia ludzkich chwastów”, uzasadnianej koniecznością eliminacji elementu niepożądanego.

¹³ J. Prendergast, O. Ismail, A. Kumar, *The Economics of Ethnic Cleansing in Darfur*, „Enough. Satellite Sentinel Project”, August 2013, s. 2-5.

¹⁴ Z. Bauman, *O nowoczesności TEJ Zagłady – raz jeszcze...*, s. 118.

Edukacja

Początki edukacji o Holokauście w Polsce sięgają lat 80. XX w. i związane są z aktywnością środowisk inteligenckich skupionych wokół opozycji antykomunistycznej. Zagłada Żydów pojawiła się wówczas w społecznym dyskursie, nastąpił zdecydowany wzrost zainteresowania judaizmem wśród młodych ludzi o korzeniach żydowskich, również wśród osób całkowicie zasymilowanych, wychowanych w rodzinach, w których tradycje żydowskie całkowicie zaniknęły¹⁵. Od lat 80-tych XX w. powstawały katedry i zakłady historii Żydów na wielu polskich uczelniach, które do dziś rozwinęły się w prężnie działające interdyscyplinarne ośrodki, by wymienić Centrum Badań Holokaustu na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Centrum Badania i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce im. Mordechaja Anielewicz, funkcjonujące w strukturach Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Zakład Kultury i Historii Żydów Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Międzynarodowy Ośrodek Badań nad Historią i Dziedzictwem Kulturowym Żydów Europy Środkowej i Wschodniej (interdyscyplinarny), Pracownię Literatury Polsko-Żydowskiej i Pracownię Dziejów Mniejszości Narodowych w Europie Środkowej i Wschodniej, funkcjonujące w strukturach Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Centrum Badań Żydowskich na Uniwersytecie Łódzkim, Ośrodek Badań nad Historią i Kulturą Żydów z Południowej Wielkopolski, wspólna inicjatywa Uniwersytetu Wrocławskiego z władzami samorządowymi. Wraz z powoływaniem do życia nowych jednostek badawczych, kształtowała się kadra badaczy specjalistów w obszarze *Jewish and Holocaust studies*, zwłaszcza dziejów i kultury Żydów polskich. Monograficzne badania nad Holokaustem prowadzi Centrum Badań nad Zagładą Żydów – placówka Instytutu Filozofii i Socjologii przy Polskiej Akademii Nauk, w skład którego wchodzi badacze reprezentujący różne dyscypliny nauk humanistycznych i społecznych z różnych ośrodków akademickich, którzy specjalizują się w badaniach nad Zagładą. Centrum prowadzi badania interdyscyplinarne, łączące różne metodologie i przełamujące

¹⁵ R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania współczesnego bezpieczeństwa społeczności żydowskiej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe IKRiBL, Siedlce 2018, s. 170-171.

stereotypowe schematy pisania o Zagładzie, opracowuje dokumenty źródłowe i relacje, przygotowuje i publikuje tłumaczenia najważniejszych prac z dziedziny Zagłady, ukazujących się w świecie. W latach 2003-2014 Centrum organizowało również comiesięczne seminaria, podczas których badacze z różnych ośrodków akademickich z kraju i zagranicy prezentowali wyniki najnowszych badań związanych z zagładą Żydów.

U schyłku lat 80-tych XX w. rozpoczął się również proces „odzyskiwania pamięci” przez społeczeństwo polskie¹⁶. Istotną rolę odegrał wówczas esej Jana Błońskiego *Biedni Polacy patrzą na getto*, opublikowany w 1987 r. na łamach „Tygodnika Powszechnego”. Jednak właściwą, trwającą do dziś debatę poruszającą najbardziej drażliwe kwestie związane z Holocaustem i relacjami polsko-żydowskimi uruchomiła wiosną 2000 r. publikacja Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*¹⁷.

Zarówno sama Zagłada, jak i relacje polsko-żydowskie w czasie II wojnie światowej stanowią dziś element żywiołowych sporów historyków i publicystów, a nierzadko są też dyskutowane politycznie. Odkrywane są nowe źródła, których upowszechnianiu towarzyszy amplituda sprzecznych emocji. Debaty na ten temat, ważne i istotne, stają się niekiedy platformą nieporozumień, wzajemnych oskarżeń i pomówień. W ostatnim czasie środowiska polskie i żydowskie na nowo podzieliła nowelizacja *Ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej*, przygotowana pod kierunkiem wiceministra sprawiedliwości Patryka Jakiego, zakładająca kary do trzech lat więzienia za przypisywanie Polsce lub Polakom współodpowiedzialności za Holocaust. Ostatecznie implikacją sporów było usunięcie z dokumentu kontrowersyjnych zapisów. Preteksty do odnowienia sporu pojawiły się także po wypowiedziach premiera Izraela Benjamina Netanjahu na forum międzynarodowym podczas Szczytu Bliżschoodniego w Warszawie, częściowo tematycznie nawiązujących do treści tej *Ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej*. Skutkowało to pewnym zawirowaniem w stosunkach dyplomatycznych na linii Polska-

¹⁶ M.C. Steinlauf, *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2001.

¹⁷ J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2000; Piotr Forecki, *Od Shoah do Strachu: spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.

-Izrael, ale przede wszystkim przywołało dawne napięcia w dyskursie o relacjach polsko-żydowskich. Nieporozumienia pojawiły się również w kontekście ustawy Kongresu Stanów Zjednoczonych *Justice for Uncompensated Survivors Today Act of 2017* potocznie zwanej Ustawą 447¹⁸.

Z pewnymi przejawami społecznego sprzeciwu spotykają się rozmaite formy upamiętniania ofiar Holokaustu, jak organizowane corocznie w Polsce w miejscach Zagłady Marsze Żywych z udziałem kilkutysięcznych grup młodzieży żydowskiej i polskiej, czy organizowany od 2012 r. przez Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma i partnerów ŻIH 22 lipca Marsz Pamięci spod pomnika Umschlagplatz ulicami Stawki, Karmelicką, Nowolipki, Andersa pod budynek Żydowskiego Instytutu Historycznego przy Tłomackiem. Stanowią one pochodną wcześniej wymienionych sporów, wygenerowaną w przestrzeń potocznego dialogu społecznego. Należy pamiętać również o trwających wiele lat sporach polsko-żydowskich o upamiętnienie najbardziej reprezentatywnego dla Zagłady i współczesnego ludobójstwa miejsca – terenu byłego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady – Auschwitz-Birkenau, jak trwający w latach 1984-1993 spór o funkcjonowanie tam klasztoru sióstr karmelitanek, czy w latach 1989-1999 o krzyże na żwirowisku.

Warto pamiętać, że co prawda najbardziej reprezentatywnym miejscem upamiętniania Zagłady jest i pozostanie Auschwitz¹⁹, to cały archipelag pamięci tworzą również obozy śmierci uruchomione w ramach Akcji Reinhardt w celu anihilacji europejskich Żydów, a także inne miejsca – tereny byłych gett, miejsca przeładunku, miejsca straceń czy, na przykład, Jedwabne. Spory wokół Jedwabnego, głównie w kontekście publikacji Jana Tomasza Grossa, nie służą procesowi edukacji, przeciwnie –

¹⁸ Kontrowersje wokół Ustawy JUST są przykładem sporu opartego głównie na stereotypach i uprzedzeniach, gdyż w dokumencie ten nie określa Polski współodpowiedzialną za udział w nazistowskich zbrodniach podczas drugiej wojny światowej, ani też nie narzuca na Polskę, ani na żadne z pozostałych 46 państw, bezpośrednich sankcji finansowych.

¹⁹ U progu swego istnienia Auschwitz był pod względem organizacyjnym i funkcjonalnym typowym obozem koncentracyjnym, nawiązującym do wzorca ukształtowanego w latach 30-tych XX w. przez Theodora Eickego, ale za sprawą masowego napływu Żydów z gett w okupowanej przez nazistów Polsce, a także ze Słowacji oraz krajów Europy Zachodniej, od 1942 r. stał się największym ośrodkiem masowej eksterminacji Żydów. P. Setkiewicz, *Paradygmat Auschwitz jako historyczny kontekst zbrodni ludobójstwa w XX w.*, [w:] A. Bartuś, P. Trojański (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX w.*, Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2012, s. 69-72.

w obliczu prób manipulacji faktami historycznymi pielęgnują urazy traumy i uprzedzenia. Duże znaczenie mają też lokalne miejsca pamięci, w wielu miejscowościach stanowiące o tragicznej przeszłości żydowskich sąsiadów. Wyzwaniem dla lokalnych wspólnot samorządowych, szkół i placówek edukacyjnych oraz pozarządowych organizacji jest ochrona tych miejsc i ich wykorzystanie w procesie edukacji.

Należy zaznaczyć, że intensyfikacja zarówno nauczania o Holokauście, jak i upamiętniania Zagłady (zwłaszcza w miejscach pamięci) sprzyja konsolidacji również innych środowisk ofiar eksterminacyjnej polityki III Rzeszy. Coraz bardziej widoczne są działania środowisk romskich, co jest istotne zwłaszcza, iż zagłada Romów stosunkowo późno stała się przedmiotem zainteresowania zarówno badań naukowych, jak i działań upamiętniających ich tragedię. W dużej mierze było to związane z poszukiwaniem przez samych Romów innego języka na opisanie swojej tragedii, niezależnego i uwikłanego w romską historiografię²⁰. Istotną rolę w kształtowaniu polityki pamięci o ich eksterminacji odgrywa utworzone w 1997 r. w Heidelbergu Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów²¹. Uaktywniły się również środowiska LGBT, dążące do upamiętnienia ofiar, które trafiały do Auschwitz na mocy paragrafu 175 niemieckiego *Kodeksu karnego* z 1871 r.²² Fakt ich prześladowania pozostawał nieodnotowany aż do lat 80-tych XX w., w pełni pamięć tę przywrócił środowiskom LGBT rząd niemiecki w 2002 r., zaś Parlament Europejski w 2005 r. przegłosował uchwałę w sprawie Holokaustu, która obejmowała również homoseksualistów jako ofiary prześladowań²³. Także Świadkowie Jehowy domagają się coraz aktywniej upamiętnienia swoich ofiar²⁴.

Efekty działań wynikające z konsolidacji tych środowisk warto wykorzystać w procesie edukacyjnym. Nie tylko nie ujmują one bowiem wyjątkowości Zagłady, ale pokazują wymiar zbrodniczej maszyny poli-

²⁰ S. Kaprański, *Zagłada Romów i problem redefinicji ludobójstwa*, [w:] *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa...*, s. 60.

²¹ Strona oficjalna *Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma*, <http://www.sintiundroma.de/start.html>, (data dostępu: 20.12.2019)

²² Warto zaznaczyć, że równie restrykcyjne prawo wobec homoseksualistów obowiązywało w tym czasie w Wielkiej Brytanii i USA.

²³ Godząca w homoseksualne środowiska treść paragrafu 175 przetrwała aż do 1969 r.

²⁴ P. Setkiewicz, *Paradygmat Auschwitz...*, s. 80.

tycznej III Rzeszy, wygenerowanej w usuwanie ze społeczeństwa elementu obcego i niepożądanego. Edukacja w obszarze tych treści ma przypominać, że każdy projekt ludobójczy przebiega etapami: od naznaczenia, piętnowania, poprzez wykluczanie, aż po praktyki eksterminacji pośredniej i bezpośredniej anihilacji.

Kwestia wyjątkowości Holokaustu jest jednym z najbardziej dyskusyjnych wyzwań w edukacji. Na kierunkach studiów realizowanych w ramach nauk o bezpieczeństwie może być ona wyeksponowana w obszarze wiedzy jaką otrzymuje student w toku wykładu i jaką zdobywa w efekcie pracy własnej z tekstami źródłowymi i opracowaniami. Podkreślając fundamentalną wyjątkowość Zagłady wskazuje się na jej żydowski charakter, wyrażony w jakościowej różnicy między nazistowskim atakiem na Żydów i ich prześladowaniami a atakiem na inne narody, a także na różnice między Holokaustem a wszystkimi wcześniejszymi i późniejszymi ludobójstwami. Przyjęcie perspektywy uniwersalnej daje w obszarze wiedzy możliwość pokazania mechanizmów Holokaustu i innych historycznych aktów ludobójstwa, w tym śmierci wielu milionów innych ludzi, wytypowanych do eksterminacji w ramach nazistowskiego reżimu. Tym bardziej, że w aspekcie filozoficznym nazizm pełni funkcję figuratywną współczesnego zła – ludobójstw i masowej przestępczości. Ponadto każdy proces ludobójstwa posiada własne redundantne cechy stanowiące kontaminację uwarunkowań historycznych, politycznych, militarnych czy społecznych, które czynią go wyjątkowym i niepowtarzalnym.

Konkluzje

Na poziomie elementarnym celem edukacji o Holokauście jest uświadomienie, że tragedia, jaka dotknęła Żydów podczas II wojny światowej stanowi niezbywalną część europejskiej i polskiej historii najnowszej. Na gruncie refleksji akademickiej Holokaust staje się kulturowym kodem do reinterpretacji współczesności, jej polityki, życia społecznego i kultury²⁵. Jak pisze Zygmunt Bauman w *Nowoczesności i Zagładzie*, lekcja Holokaustu uświadamia współczesnym społeczeństwom wcześniej

²⁵ M. Kubiszyn, *Niepamięć – postpamięć – współpamięć. Zagłada lubelskich Żydów jako przedmiot kultury pamięci*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019, s. 7.

niedostrzeżone i niedocenione aspekty funkcjonowania pewnych mechanizmów wyzwalanych przez możliwości nowoczesnego społeczeństwa opartego na rozbudowanym aparacie biurokracji²⁶.

Włączenie edukacji o Holokauście do programów nauczania na kierunkach studiów realizowanych w ramach nauk o bezpieczeństwie pozwala na osiągnięcie przez studenta dyscypliny kompetencji przygotowujących go do podejmowania działań, wpisanych w demokratyczny klimat współczesnego społeczeństwa otwartego na inność i pozbawionego ksenofobicznych uprzedzeń. W obszarze umiejętności pogłębiona refleksja nad zagładą Żydów pokazuje, jakie zagrożenie dla współczesnego bezpieczeństwa niosą ekstremizmy polityczne i fundamentalizmy religijne, ukonstytuowane na nieodrzuconych i nieskonfrontowanych z rzeczywistością uprzedzeniach, nadinterpretacjach faktów, fałszywych oskarżeniach i pomówieniach, nieprzepracowanych traumach i urazach. Istotne staje się też wskazanie na niebezpieczeństwo pojawienia się charyzmatycznych przywódców – ekstremistów lub fundamentalistów, wykorzystujących skutecznie narzędzia psychomanipulacji, oparte na usprawiedliwianej nienawiści do naznaczanych „innych”. Najlepszym przykładem jest rosnąca w świecie arabskim popularność organizacji fundamentalistycznych, zwłaszcza Państwa Islamskiego i radykalnego islamu. Przejawy nienawiści etnicznej, rasowej czy religijnej przekształciły się w praktyki ludobójcze na Bałkanach, w Afryce i innych miejscach na świecie.

Nauczanie o Holokauście w perspektywie usytuowania go pośród źródeł współczesnych zagrożeń powinno zająć właściwe miejsce zwłaszcza na takich kierunkach jak bezpieczeństwo państwa, bezpieczeństwo narodowe, bezpieczeństwo wewnętrzne, kompatybilne wraz z wiedzą o współczesnych systemach politycznych, gdzie mowa jest o kompetencjach władzy państwowej, wektorach polityki wewnętrznej, zagranicznej, militarnej. Jest to ważne, gdyż współczesna mobilizacja ludobójcza wymaga zaangażowania aparatu państwowego, który implikuje „obywatelską gotowość” do zabijania w imię specyficznie pojętej wspólnoty etnicznej, narodowej, rasowej czy religijnej czy klasowej – dla jej dobra²⁷.

²⁶ Zygmunt Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 1992.

²⁷ L.M. Nijakowski, *Pojęcie ludobójstwa. Definicje, propaganda i walki symboliczne*, [w:] A. Bartuś, P. Trojański (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX wieku*, Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2012, s. 28.

Ten niezbędny element udziału państwa podkreśla w kluczowej dla rozumienia istoty ludobójstwa książce Manus Midlarsky²⁸, jak również Robert Melson, który widzi w ludobójstwie publiczną praktykę zniszczenia naznaczonej grupy przez władze państwowe lub za ich przyzwoleniem.

Nadejście ery nowoczesnej to ponadto, jak twierdzi Zygmunt Bauman, ukształtowanie się państw szczególnego rodzaju, ze sprawnie działającym mechanizmem władzy projektującej, przyjmującej wobec społeczeństwa postawę „ogrodnika”, dokonującego oczyszczającego i życiodajnego podziału na kategorie użyteczne i kategorie „chwastopodobne”, co umożliwia realizację wizji uporządkowanego i nienagannego świata²⁹.

Również Timothy Snyder w odniesieniu do Holokaustu podkreśla szczególną rolę władzy państwowej, twierdząc, iż Holokaust nie byłby możliwy, gdyby nie był poprzedzony jej destrukcją i ustanowieniem rządów okupacyjnych. Zdaniem badacza, destrukcja istniejących systemów państwowego wygenerowała mechanizmy ludobójcze³⁰. W kontekście myślenia Snydera Holokaust jest także ostrzeżeniem, iż państwo na każdym etapie swego rozwoju może stać się organizacją przestępczą, kiedy do głosu dojdzie agresywny darwinizm społeczny i ekonomiczny kanibalizm. Należy jednak zaznaczyć, że w obliczu dzisiejszego zaangażowania się niepaństwowych podmiotów, w tym głównie międzynarodowych organizacji terrorystycznych, w destabilizację ładu globalnego, udział organizmów państwowych w organizację praktyk ludobójczych nie ma charakteru obligatoryjnego. Pozostają jednakże te same dążenia do anihilacji jako kluczowe cechy praktyk ludobójczych: dyskryminacyjne zabijanie, pozbawienie ofiar szans zmiany ich kategorii społecznej, lekceważenie ich zasług dla zbiorowości sprawców, izolacja i zamknięcie drogi ucieczki oraz wystąpienie tzw. „intencji ludobójczej”, która przesądza, iż ludobójstwo nie ma charakteru afektywnego, a stanowi przemyślany i zaplanowany mechanizm anihilacyjny³¹. Zamiar popełnienia ludobójstwa, na co zwracał już uwagę Rafał Lemkin, powstaje w psychice sprawcy przed

²⁸ M.I. Midlarsky, *Ludobójstwo w XX wieku*, tłum. B. Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 15.

²⁹ Z. Bauman, *Wieloznaczność nowoczesna. Nowoczesność wieloznaczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 15-19.

³⁰ T. Snyder, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, Wydawnictwo Znak Horyzont, Warszawa 2015, s. 78.

³¹ L. M. Nijakowski, *Pojęcie ludobójstwa...*, s. 37-39.

dokonaniem zabronionego czynu³². Afirmacja antysemityzmu, ksenofobii, jakichkolwiek form segregacji i dzielenia ludzi to przywracanie mechanizmów, które do prowadziły do Zagłady³³. Wiedzie ona do destabilizacji poczucia bezpieczeństwa mniejszościowych grup, które mogą czuć się zagrożone praktykami segregacji w jakiejkolwiek formie, poczynawszy od działań instytucjonalno-prawnych na inicjatywach oddolnych kończąc.

W edukacji o Holokauście i ludobójstwach na poziomie wiedzy, umiejętności i kompetencji nabywanych przez studenta należy pamiętać, co podkreśla Lech M. Nijakowski, że definiowanie ludobójstwa, które jest zawsze elementem swoistej walki symbolicznej, wskazuje na imperatyw zastosowania rozróżnienia między ludobójstwem jako przedmiotem dyskursu prawnego i jego prawnym uznaniem za zbrodnię a definicją socjologiczną i zaistnieniem społecznych przesłanek dla uznania pewnego faktu za zbrodnię ludobójstwa³⁴. W dyskursie edukacyjnym nauk o bezpieczeństwie należy również uwzględnić postkatastrofizm, który nie ogranicza się jedynie do wskazania perspektywy historycznej, ale określa odpowiedni dystans. Dystans ten buduje nie tylko świadomość naznaczoną traumą (co jest typowe dla dyskursów posttraumatycznych) lecz tworzy też przestrzeń społeczną, która „rozgrywa przeszłość i traumę jako stawkę w grze o współczesną tożsamość i społeczne uznanie”³⁵.

Bibliografia

- Bartuś A., Trojański P. (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX wieku*, Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau, Oświęcim 2012.
- Bauman Z., *O nowoczesności TEJ Zagłady – raz jeszcze*, „Kultura Współczesna. Teoria – Interpretacje – Krytyka” 1993, nr 2.

³² D. Dróżdż, *Zbrodnie ludobójstwa w prawie międzynarodowym*, Wydawnictwo: Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010, s. 190-193.

³³ E. Janicka, *Miejsca nieparzyste*, wystawa 1-8 października 2006 r., „Atlas sztuki”, nr 21, s. 12; *Portrety powietrza, z Elżbietą Janicką rozmawia Krzysztof Cichoń*, ibidem, s. 12.

³⁴ L.M. Nijakowski, *Pojęcie ludobójstwa...*, s. 29-30.

³⁵ K. Chmielewska, A. Molisak, *Słowo od Redaktorek*, [w:] K. Chmielewska, A. Molisak (red.), *Pomniki pamięci. Miejsca niepamięci*, Wydawnictwo Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2017, s. 8.

- Bauman Z., *Wieloznaczność nowoczesna. Nowoczesność wieloznaczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- D. Dróżdż, *Zbrodnia ludobójstwa w prawie międzynarodowym*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
- Forecki P., *Od Shoah do Strachu: spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2000.
- Kapralski S., *Zagłada Romów i problem redefinicji ludobójstwa*, [w:] Bartuś A., Trojański P. (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX wieku*, Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau, Oświęcim 2012.
- Kubiszyn M., *Niepamięć – postpamięć – współpamięć. Zagłada lubelskich Żydów jako przedmiot kultury pamięci*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019
- Kucharczyk G., *Pierwszy holocaust XX wieku*, Wydawnictwo Fronda, Warszawa 2005.
- Manus I. Midlarsky, *Ludobójstwo w XX wieku*, tłum. B.Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010,
- Nijakowski L. M., *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destrukcyjności*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2018.
- Noshoff A. V., *Barbarism: Notes of the thought of Theodor W. Adorno*, „Critical Legal Thinking. Law and the Political”, 15 October 2014.
- Olusoga D., Erichsen C.W., *Zbrodnia Kajzera*, tłum. Piotr Tarczyński, Wydawnictwo Wielka Litera, Warszawa 2012.
- Prendergast J., Ismail O., Kumar A., *The Economics of Ethnic Cleansing in Darfur*, „Enough. Satellite Sentinel Project”, August 2013.
- Reginia-Zacharski J., *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Richardson A., *The Ethical Limitations of Holocaust Literary Representation*, „Borders and Boundaries”, Summer 2005, eSharp, Issue 5,
- Rowland A., *Re-reading 'Impossibility' and 'Barbarism': Adorno and Post-Holocaust Poetics*, „Critical Survey”, Vol. 9, No. 1 (1997).
- Rubenstein R., *After Auschwitz. History, Theology, and Contemporary Judaism*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1992.

- Setkiewicz P., *Paradygmat Auschwitz jako historyczny kontekst zbrodni ludobójstwa w XX w.*, [w:] *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX w.*, A. Bartuś, P. Trojański (red.), Wydawnictwo Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2012
- Steinlauf M. C., *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2001.
- Tarasiuk R., *Kulturowe uwarunkowania współczesnego bezpieczeństwa społeczności żydowskiej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe IKRiBL, Siedlce 2018.
- Ubertowska A., *Świadectwo – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holocaustu*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2002.
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 lipca 2009 upamiętniająca ofiary zbrodni dokonanych w latach 1937–1939 na Polakach zamieszkałych w ZSRR* (M.P. z 2009 r., nr 46, poz. 675)
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 2012 w sprawie hołdu wszystkim zamordowanym i represjonowanym na terenach Związku Radzieckiego w ramach tzw. Operacji Polskiej w latach 1937–1938* (M.P. Z 2012 r., nr 0, poz. 676).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni. przeciwko Narodowi Polskiemu* (Dz.U. z 2019 r., poz.1882).